

גלות - חובה או זכות?

הרב יוסף סוראני

ראשי פרקים:

פתיחה

עיר מקלט בפרשת מסעי

עיר מקלט בפרשת ראה

מן המשנה עולה שמדובר בחיוב

עיר מקלט ככפרה

הקדוש ברוך הוא מזמין לפונדק אחד - קושייתו של המהרש"א

תירוצו של הריטב"א - עונש שהופך לכפרה

הבנת המהרש"א לאור דברי הריטב"א

מגלין עצמותיו - שינוי סטטוס

זאת תורת העולה

פתיחה

המשנה הראשונה במסכת מכות עוסקת בדינם של עדים זוממים. הכלל הבסיסי בדיני עדים זוממים מפורש בתורה: העונש אשר זממו העדים לאדם שהעידו עליו, הוא העונש שיש להשית עליהם - "ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחיו". אולם המשנה מביאה מקרים חריגים, בהם לא ניתן מסיבות שונות להשית על העדים את החיוב שזממו. במצב זה, החיוב שלהם יהיה מלקות.

המקרה השני שמופיע במשנה הוא המקרה שבו העדים מעידים על אדם מסוים שהוא חייב גלות, וזו לשון המשנה: "מעידין אנו באיש פלוני שהוא חייב לגלות אין אומרים יגלה זה תחתיו אלא לוקה ארבעים" (מכות א, א).

החידוש הנגלה של דין זה הוא העובדה שהעדים הזוממים אינם גולים, ובמקום זה הם מתחייבים מלקות.

אמנם, במאמר זה נרצה להתמקד בחידוש הסמוי: עצם העובדה שהמשנה מתייחסת אל הגלות כעונש, וממילא ככזה שאמורים להשית על העדים שזממו כך לעשות לאחיהם.

במאמר זה נתחקה אחר פסוקי התורה, ונראה שמפשטות הפסוקים, היה מקום לראות את ענין הגלות באופן אחר לחלוטין. היה ניתן להבין שמדובר בזכות שניתנה לרוצח בשגגה להימלט

מחמתו של גואל הדם.

אנו ננסה לחבר כמה שניתן בין העולה מן הפסוקים ביחס למהותה של הגלות לבין העולה מחכמינו במשנה ובגמרא, וכן בראשונים והאחרונים שעסקו בנושא.

עיר מקלט בפרשת מסעי

פרשת מסעי (במדבר לה) עוסקת באריכות' בדינו של הרוצח בשגגה ובעיר המקלט. התורה פותחת כך: "לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל וְלִגְרֵי וְלַתּוֹשָׁב בְּתוֹכְכֶם תְּהִינָה שֵׁשׁ הָעָרִים הָאֵלֶּה לְמִקְלַט לְנוֹס שָׁמָּה כָּל מִי שֶׁנֶּפֶשׁ בְּשָׁגָה".

כלומר, עיר המקלט מתוארת כמקום המאפשר לרוצח לנוס אליו במידה ורוצח בשגגה.

התורה ממשיכה ומסייגת זאת וכותבת שהמקום לא נועד להגן על רוצח במזיד, וכך נאמר:

וְאִם בְּכָלֵי בְּרוּל הִכְהוּ וַיָּמָת רֹצֵחַ הוּא מוֹת יוֹמָת הָרֹצֵחַ [...] מוֹת יוֹמָת הַמִּכָּה רֹצֵחַ הוּא גֹאֵל הַדָּם יָמִית אֶת הָרֹצֵחַ בְּפָגְעוֹ בּוֹ.

מפסוקים אלו אנו רואים לכאורה שיש לגואל הדם משמעות הלכתית - תפקידו לבצע את פסק הדין המוטל על רוצח במזיד ולהרגו.

לאחר מכן עוברת התורה לדון ברוצח בשגגה, וכך נאמר שם:

[...] וְאִם בְּפִתְעַ בְּלֹא אֵיבָה הִדְפוּ אוֹ הִשְׁלִיךְ עָלָיו כָּל כְּלֵי בְּלֹא צְדִיקָה. אוֹ כָּכָל אֶבֶן אֲשֶׁר יָמוֹת בָּהּ בְּלֹא רְאוּת וַיִּפֹּל עָלָיו וַיָּמָת וְהוּא לֹא אוֹיֵב לוֹ וְלֹא מִכְקֶשׁ רָעָתוֹ. וְשִׁפְטוּ הָעֵדָה בֵּין הַמִּכָּה וּבֵין גֹּאֵל הַדָּם עַל הַמְשָׁפְטִים הָאֵלֶּה. וְהִצִּילוּ הָעֵדָה אֶת הָרֹצֵחַ מִיַּד גֹּאֵל הַדָּם וְהִשִּׁיבוּ אֹתוֹ הָעֵדָה אֶל עִיר מִקְלָטוֹ אֲשֶׁר נָס שָׁמָּה וַיָּשָׁב בָּהּ עַד מוֹת הַכֹּהֵן הַגָּדֹל אֲשֶׁר מָשַׁח אֹתוֹ בְּשֶׁמֶן הַקֹּדֶשׁ.

מפסוקים אלו נראה שתפקיד עיר המקלט הוא להגן על הרוצח בשגגה שלא יהרגנו גואל הדם.

עד כאן נראה שלא מדובר בענישה, אלא בכלי הגנה. כמו כן, נראה שבמקרה של רוצח בשגגה אין לגואל הדם רשות להרגו, ותפקיד העדה להציל את הרוצח בשגגה מן גואל הדם.

אמנם מהמשך הפרשה נראה שאף ביחס לרוצח בשגגה יש מקום לגואל הדם, וכך נאמר:

וְאִם יָצָא יָצָא הָרֹצֵחַ אֶת גְּבוּל עִיר מִקְלָטוֹ אֲשֶׁר יָנוֹס שָׁמָּה. וּמָצָא אֹתוֹ גֹּאֵל הַדָּם מִחוּץ לְגְבוּל עִיר

1 בהצנת הפסוקים במאמר זה קיצרנו בפרטים למען הנוחות והבהירות, והבאנו את המילים שמבהירים את הנקודה שאנו עוסקים בה, כמובן מומלץ לעיין במקורות.

מקלטו ורצח גאל הדם את הרצח אין לו דם. פי בעיר מקלטו ישוב עד מות הכהן הגדול ואחרי מות הכהן הגדול ישוב הרצח אל ארץ אחרת.

אנו רואים שגואל הדם אינו מחויב על הריגה של רוצח בשגגה במידה ויצא מעיר מקלטו. אם כי לא ברור אם מדובר בפטור על הריגתו ('אין לו דם'), או שהתורה רואה בזה גם חלק מתפקידו ('ורצח גואל הדם'). זאת בעוד בנוגע לרוצח במזיד, נראה די בבירור שגואל הדם מקיים בזה את עונשו של הרוצח בשגגה ונראה שזהו חלק מתפקידו.

אם נסכם את העולה עד כאן, נוכל לומר שנראה מפרשת מסעי לכאורה שעיקר תפקיד עיר המקלט היא לשמש הגנה על הרוצח מגואל הדם.

אמנם יש מקום להסתפק האם שייך בזה גם היבט של ענישה, שהרי אם יצא מעיר המקלט, הותר דמו.

יחד עם הספק המוצע, נראה יותר מפשטי הפסוקים שתפקיד עיר המקלט הוא כאמצעי הגנה ולא כענישה, וכפי שפותחת התורה: "שש הערים האלה למקלט לנוס שמה כל מכה נפש בשגגה".

עיר המקלט בפרשת ראה

בפרשת מסעי יש מעט מקום לספק ביחס לתפקיד עיר המקלט, אך לעומת זאת נראה כי פרשת ראה ברורה יותר בעניין זה. וכך נאמר שם:

וזה דבר הרצח אשר ינוס שמה וחי אשר יפה את רעהו בבלי דעת והוא לא שגא לו מתמל שלשם. ואשר יבא את רעהו ביער לחטב עצים ונדחה ידו בגרזן לקרת העץ ונשל הפרזל מן העץ ומצא את רעהו ומת הוא ינוס אל אחת הערים האלה וחי. פן ירדף גאל הדם אחרי הרצח כי יחס לבכו והשיגו כי ירבה הדרך והקהו נפש ולו אין משפט מות כי לא שגא הוא לו מתמול שלשום. על כן אנכי מצוה לאמר שלש ערים תבדיל לה.²

בפרשת ראה, נראה שתפקיד עיר המקלט להגן על הרוצח בשגגה, "פן ירדוף אותו גואל הדם" - משמע שלא מדובר בענישה, אלא ככלי הגנה. כמו כן, בפרשה זו, כלל לא מוזכר העניין שאין לו לצאת לעיר מקלטו עד מות הכהן הגדול, ושם לא יעשה כן, יהיה דמו מותר.

אם נסכם, נראה שבפרשת ראה משתמע שעניינו של עיקר המקלט הינו הגנה ולא ענישה.

מן המשנה עולה שמדובר בחיוב

כאמור בדברי הפתיחה, אנחנו רואים הכרעה חד משמעית כי הגלות הינה חיוב ולא אפשרות הגנה; זו הדרך היחידה להבין מדוע יש בכלל מקום לדון על עדים שמעידים על אדם שחייב גלות, ועל המחשבה שהיה מקום להטיל עליהם את עונש הגלות. גם לאחר שהמשנה מבארת שהם אינם חייבים גלות, מטילה עליהם המשנה חיוב מלקות בעבור עדותם השקרית. כמובן אם הגלות הייתה רק אפשרות הצלה, לא היה כלל מקום לדון זה.

עיר מקלט ככפרה

עד כאן דנו בב' אפשרויות בנוגע לתפקיד עיר המקלט: ענישה או הצלה. אך מעיון בדברי הגמרא (ב ע"ב) עולה אפשרות שלישית, והיא כפרה.

הגמרא שואלת מנין שאין לחייב את העדים גלות, ריש לקיש מביא לימוד מן הפסוק: "הוא יָנוּס אֶל אַחַת הָעָרִים הָאֵלֶּה" (דברים יט, ה) ולמדו חז"ל: הוא ולא עדים זוממים.

ר' יוחנן סבר להציע שאין צורך ללמוד זאת מפסוק מיוחד, וניתן להסיק זאת מקל וחומר. שהרי אדם שהרג במזיד ועשה מעשה - אינו מחויב גלות; אם כן, יש ללמוד מקל וחומר בנוגע לעדים שרק חשבו לחייב גלות את מי שהעידו עליו שאין לחייבם גלות.

הגמרא דוחה זאת בטענה שאדרבה, היה מקום לומר שלמזיד אין זכות לקבל גלות שתכפר על עוונו כי חמור הוא. אבל ביחס לעדים יש מקום להטיל עליהם את חובת הכפרה הנ"ל.

לאור כך מסיקה הגמרא שהלימוד של ריש לקיש הוא המחווה.

מדברי הגמרא כאן אנו למדים שאכן מדובר בסוג של חיוב שמשייתם העדים על הרוצח, אך יחד עם זאת לא מדובר בענישה בלבד, אלא מדובר בכפרה.

דברי הגמרא האלו מוקשים מהמשך הגמרא. הגמרא בהמשך דנה בעניין חיוב כופר על בעל שור שהרג אדם. הגמרא מניחה כדבר פשוט, שאם עניינו של חיוב הכופר הוא כפרה - אין מקום להשית חיוב זה על העדים הזוממים שאינם בני כפרה. נראה מדברי הגמרא שכפרה הוא עניין אישי שכביכול 'תפור' לחטא המקורי, ולא ניתן להעביר אותו לעדים זוממים. אם כן, קשה - כיצד הניחה הגמרא שחיוב גלות עניינו כפרה ודווקא בגלל זה היה מקום להשיתו על העדים?

טרם נענה על שאלה זו נביא ראייה נוספת מדבריו של אביי לכך שעניין הגלות לעיר מקלט עניינו כפרה:

אמר אביי נקטינן נגמר דינו ומת מוליכין את עצמותיו לשם דכתיב לשוב לשבת בארץ עד מות

הכהן ואיזהו ישיבה שהיא בארץ הוי אומר זו קבורה.³

אביי קובע שאם נגמר דינו של רוצח בשגגה ללכת לעיר מקלט ומת קודם ביצוע הדין - יש להגלות את עצמותיו לעיר המקלט.

על פניו מדין זה נראה שלא מדובר בעניין של הצלה מגואל הדם, שהרי הרוצח בשגגה כבר נפטר. כמו כן, לא ניתן להבין שמדובר בענישה בעלמא, שהרי אין מענישים אדם לאחר מיתתו.

על כן לכאורה נראה שמדובר בתהליך כפרה.

הקדוש ברוך הוא מזמין לפונדק אחד - קושייתו של המהרש"א

בגמרא (י"ע"ב) קובע ריש לקיש שהקב"ה יודע לסובב את העונש המגיע לאדם, גם ללא הוכחות פורמליות, ולכן כאשר 'שני בני אדם שהרגו את הנפש אחד הרג בשוגג ואחד הרג במזיד', ו'לזה אין עדים ולזה אין עדים' 'הקדוש ברוך הוא מזמין לפונדק אחד זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם וזה שהרג בשוגג יורד בסולם ונפל עליו והורג זה שהרג במזיד נהרג וזה שהרג בשוגג גולה'.

מדברי ריש לקיש נראה שיש השוואה בין חובת המיתה של הרוצח במזיד לחובת ההליכה לעיר מקלט של הרוצח בשגגה, ומשמע שמדובר בענישה.

בנוסף, נראה שעניין הגלות אינה רק הצלה מגואל הדם, שהרי לכאורה אין כאן בכלל עדויות לכך שרצח בשגגה, ואם כן, אף אחד לא רודף אחריו.

המהרש"א מקשה על דברי ריש לקיש מתוך הבנתו בפסוקים שעניין הגלות תלויה בקיומו של גואל הדם הרודף אחריו, וכך הוא כותב:

וק"ק [וקצת קשה] דמשמע מזה שהרג בשוגג בלא עדים שהוצרך ליגלות ולא ידענו על מה דהא הגלות לערי מקלט אינו רק מפני גואל הדם שיהרגנו ואם אין עדים בדבר היאך יהרגנו הגואל ואפשר לומר אם הוא מודה בדבר או שיתוודע הדבר ע"י קרובים ופסולים שפטר הגואל אם יהרגנו ודו"ק;

כלומר, המהרש"א מבין שאם גואל הדם אינו רודף את הרוצח, אין כלל מקום לחייבו גלות - ומדוע שהקב"ה יזמן דבר זה? לאור כך, נדחק המהרש"א לומר שמדובר במציאות שיש עדים פסולים או שהרוצח מודה, ובכך גואל הדם יפטר אם יהרוג אותו ולכן יש מקום לגלות.

דברי המהרש"א קשים להולמם, מלבד הקושיא שמקשים עליו אחרונים רבים⁴ שהרי מן המקורות נראה שעניין הגלות הוא כפרה וחיוב המושת על הרוצח, וצריך לומר כך שהרי אם לא נאמר כן, כלל לא תובן משנתנו. ומעבר לקושיא זו, קשים דבריו מיניה וביה, שהרי אם כל עניין הגלות הוא לאפשר לרוצח בשגגה לנוס לעיר מקלט, מדוע נצטרך לכך שהקב"ה יזמן זאת, הרי זה עניין של הרוצח שבמידה והעידו עליו יברח לעיר מקלט בכדי להציל נפשו.

תירוצו של הריטב"א - עונש שהופך לכפרה

הריטב"א מקשה את הקושיא שהקשינו לעיל, כיצד נראה בגמרא (ב ע"ב) שעניין הגלות היא כפרה ולכן ניתן להשיתה על העדים על מנת לכפר עליהם, והרי בהמשך לעניין חיוב כופר על בהמה שהרגה אדם מתבאר שכפרה אינה עוברת לעדים?

הריטב"א משיב על כך בוו הלשון:

וי"ל דשאני גלות שאינו כפרה ממש ומיתת כהן גדול היא שמכפרת עליו כדאיתא בפרק הגולין (י"א ב'), ותדע שהרי אם יצא חוץ לתחום נהרג, ודבר המסור לבית דין הוא להגלותו, מה שאין כן בכופר שאין ממשכנין אותו כדאסקינן בבבא קמא (מ' א'), ולכך היינו סבורים לומר שזה יגלה ויעמוד באותו ספק של הריגה, ואחרי כן יתכפר במיתת כהן גדול, אי לאו דגלי קרא דלא ליגלי, כן פירש הרמב"ן ז"ל וגם בתוספות.

הריטב"א מיישב שחיוב הגלות אינה כפרה כי אם עונש. לשיטתו הכפרה מגיעה לאחר מכן בסיום ריצוי העונש. לדעתו זו הסיבה שמחד ניתן להשיתה על העדים שהרי מדובר בענישה ככל הענישות, ומאידך יש מקום לתת להם זאת על מנת שיתכפר להם, משום שהכפרה באה לאחר שהאדם נענש בגלות, וממילא הכפרה תהיה שייכת בהם, משום שהענישה שייכת בהם.

אמנם נראה שמדברי הריטב"א ניתן להוציא יסוד נוסף במהותה של הענישה בגלות. הריטב"א מוכיח שמדובר בענישה ולא בכפרה מעצם העובדה שאם יצא הרוצח - הוא יתחייב מיתה על ידי גואל הדם.

בניגוד להבנתנו בפשטי הפסוקים שזו ראייה לכך שהגלות הינה הצלה ולא ענישה, הריטב"א מבין את ההיפך. הריטב"א מבין שהענישה אינה עצם ההמצאות בעיר מקלט, אלא התרת דמו לגואל הדם, והחיוב שלו לברוח למסתור בעיר מקלט, זוהי גופא הענישה. כלשונו: "היינו סבורים שיגלה ויעמוד באותו ספק של הריגה". כלומר, הענישה איננה עצם השהייה בעיר מקלט, אלא ההמצאות במצב של ספק הריגה, של התרת הדם בפני גואל הדם.

4 עיין ערוך לנר מכות י ע"ב; שרידי אש מכות השלמות לה

לאור דברי הריטב"א, ניתן להבין כיצד למדו חז"ל את הפסוקים. אכן מן הפסוקים עולה שמהות הגלות היא הבריחה מגואל הדם, אך מהפסוקים במסעי ניתן להבין שההיתר להורגו נעוץ בכך שהפר את 'דין' ישיבתו בעיר מקלט. וכך נאמר:

וּמֵצֵא אֹתוֹ גֹּאֵל הַדָּם מִחוּץ לְגִבּוֹל עִיר מִקְלָטוֹ וְרָצַח גֹּאֵל הַדָּם אֶת הַרְצָח אֵין לוֹ דָּם. כִּי בְעִיר מִקְלָטוֹ יֵשֵׁב עַד מוֹת הַכֹּהֵן הַגָּדֹל וְאַחֲרֵי מוֹת הַכֹּהֵן הַגָּדֹל יָשׁוּב הַרְצָח אֶל אֶרֶץ אֲחֻזָּתוֹ.

פירוש הדבר שהענישה של הרוצח בשגגה היא עצם היתר דמו לגואל הדם והצורך שלו לנוס אל עיר מקלטו. לאור כך, יש לחדד שגואל הדם אינו מעניש את הרוצח במידה וברח, אלא עצם הימצאותו וההיתר שלו לרדוף אחריו היא במהותה העונש.

הבנת המהרש"א לאור דברי הריטב"א

לאור דברי הריטב"א ניתן להבין את דברי המהרש"א. נראה שהמהרש"א סבור שאכן יש מקום לענוש את הרוצח בשגגה ללא קשר להצלתו מגואל הדם, אלא שמוסיף המהרש"א שכאשר אין גואל שרודף אחריו - לא מתקיימת הענישה, שהרי הענישה עצמה תלויה בגואל דם שירדוף אחריו.

אמנם תירוץ זה אינו מספק, שהרי הגמרא מתארת מצב שבו הרוצח בשגגה רצח שוב, ושם היו עדים שחייבוהו ללכת לעיר מקלט, אם כן הוא בלאו הכי ירדף על ידי גואל דם. מדוע אם כן סבר המהרש"א שיש צורך שגואל הדם על הרצח הראשון ירדוף אחריו גם כן?

אולי ניתן ליישב שהרדיפה על ידי קרוב משפחה של הנרצח, היא עצמה הענישה. כלומר ההבנה שהרצח שנעשה בשגגה עוד מפעם בקרובים עד כדי רצון להורגו. לכן לכאורה סבור המהרש"א, שלא יועיל בריחה מגואל דם אחר לצורך כפרה זו.

כמובן יש קושי בעניין זה, שהרי אם עניין הבריחה היא מקרובי הנרצח, מה שייך להשית זאת על העדים, שהרי אין אדם שירדוף אחריהם?

נראה ליישב שלכאורה במקרה הזה, אכן ניתן להעמיד גואל דם מטעם בית דין כפי שמבואר במשנה שאם אין לנרצח גואל דם מעמידים לו כזה; אך סבר המהרש"א שהיות והתורה רצתה לגלגל לו ענישה מותאמת, אין זה שייך במקרה שבעצם הוא נרדף על ידי גואל דם אחר שקשור לרציחה אחרת, ולכך סבר שיש לומר שבמקרה זה שכבר גלה ל עיר המקלט יתכן שיודה גם על הרציחה בשגגה הראשונה או שיבואו קרובים ויחייבוהו ובזה יענש בגלות זו, גם על הרציחה הקודמת.

מגלין עצמותיו כשינוי ססטוס

דברי הריטב"א הללו מוקשים מהדין שיש להגלות את עצמות הרוצח בשגגה גם לאחר פטירתו; שהרי לפי הריטב"א הענישה היא ההמלטות מגואל הדם, ומה המשמעות של הרוצח להימלט מגואל הדם לאחר מותו?

נראה ליישב, שהענישה של הרוצח בשגגה נעשית בעת גמר הדין. ה'סטוס' של הרוצח בשגגה משתנה. הרוצח בשגגה מוגדר כאדם שמוכרח לנוס לעיר מקלט, כאדם כזה שאין שום מקום אחר שהוא יכול לגור בו ללא סכנת מוות למעט עיר מקלט, ממילא בפסק זה הפך עיר המקלט- ביתו היחיד. אם כן פשוט שאף לאחר פטירתו, למרות שכבר אין סכנת המוות אופפת אותו, הסטוס שלו לא השתנה, הוא נפטר כאסיר נמלט שמקום מושבו היחיד הוא עיר המקלט.

זאת תורת העולה

מפסוקי התורה נראה שדין עיר המקלט נועד כהצלה מגואל הדם של הנרצח. אמנם מדברי חז"ל רואים שמדובר בצד של ענישה, ואף של כפרה.

לאור דברי הריטב"א רצינו לטעון שאכן מדובר בצעד ענישתי שבסופו של דבר מוביל לכפרה; הענישה היא בעצם ההמלטות מגואל הדם וההבנה שדמו הותר ועליו לחיות במסתור.

לאור כך נראה שעשינו שלום בין פסוקי התורה העוסקים בעניינה של עיר המקלט להציל את הרוצח בשגגה, לבין הבנת חז"ל שמדובר בענישה - התשובה היא שההמלטות היא בעצמה הענישה.